

सर्प र नदी सीधा दौडिंदैनन्

नेपालको पूर्वी तराईमा विद्यमान प्रकोपसम्बन्धी तयारीको स्थानीय ज्ञान



सम्बन्धित संस्थाहरू सम्बन्धमा

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD)

'पर्वत सम्बन्धी अध्ययन तथा जानकारी राख्ने स्वतन्त्र केन्द्र' को रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र ICIMOD ले हिन्दूकुश पर्वतीय क्षेत्रका अफगानिस्तान, बंगलादेश, भुटान, चीन, भारत, म्यान्मार, नेपाल र पाकिस्तान गरी आठ वटा मुलुकहरू र विश्वका अन्य पर्वतीय समुदायहरूमा सेवा पुऱ्याउँदै आएको छ। सन् १९८३ मा स्थापना भएको ICIMOD नेपालको काठमाडौंमा अवस्थित छ। यसले क्षेत्रीय सदस्य राष्ट्रहरूको साभेदारी, साभेदार संस्थाहरू र दाताहरूलाई विस्तारित पर्वतीय क्षेत्रका मानिस र वातावरणको सुरक्षित भविष्यको निर्माण गर्न र विकाससम्बन्धी प्रतिबद्धतासहित सबैलाई एकै स्थानमा ल्याउने काम गर्छ। ICIMOD का गतिविधिहरूलाई यसका मुख्य दाताहरू : अष्ट्रिया, डेनमार्क, नेदरल्याण्ड, नर्वे, स्वीट्जरल्याण्ड र यसका क्षेत्रीय सदस्य राष्ट्रहरूका साथै ३० वटाभन्दा बढी परियोजनाका सह-दाताहरूले सहयोग गरिरहेका छन्। यस केन्द्रको प्राथमिक उद्देश्य भनेको आर्थिक तथा पर्यावरण सुहाउँदो पर्वतीय पारिस्थितिक प्रणाली (Ecosystem) को प्रवर्द्धन गरी पर्वतीय क्षेत्रका बासिन्दाहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु हो।

युरोपेली आयोगको मानवीय सहयोग (ECHO)



युरोपेली युनियन (सदस्य राष्ट्रहरू र आयोग) विश्वकै सबैभन्दा ठूलो मानवीय सहयोग पुऱ्याउने संस्था हो। सोको मानवीय सहायत विभाग ECHO यस्ता गतिविधि गर्ने जिम्मेवारी पाएको एउटा निकाय हो। ECHO ले प्रदान गर्ने सहायता युरोपेली युनियनसँग आबद्ध नभएका प्राकृतिक प्रकोप तथा द्वन्द्वबाट पीडितहरूलाई राहतका लागि हो र सो सहायता जात, धर्म र राजनीतिक विश्वासआदिका आधारमा कुनै भेदभाव बिना नै सीधै पीडितहरूका लागि वितरण गरिन्छ।

ECHO को प्रकोपसम्बन्धी तयारीको काम DIPECHO ले गर्छ। यसले प्राकृतिक प्रकोपको जोखिममा रहेको समुदायहरूको त्यस्ता जोखिमप्रति चेतना बढाउने उद्देश्य तथा लक्ष्य राखेर सञ्चालित परियोजनाहरूलाई तालीम, क्षमता अभिवृद्धि, जनचेतना बढाउने तथा पूर्व चेतावनी दिने प्रणाली र प्रकोपजन्य जोखिमसम्बन्धी शिक्षाका क्षेत्रमा पैरवी गर्ने जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्नका लागि सहायता उपलब्ध गराउँछ।

सर्प र नदी सीधा दौडिंदैनन्

नेपालको पूर्वी तराईमा विद्यमान प्रकोपसम्बन्धी तयारीको स्थानीय ज्ञान

जुली डेकेन्स

अनुवादक
राम हुमागाई

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD)
काठमाडौं, नेपाल
जुलाई २००७

This publication is a full text translation of 'The Snake and the River Don't Run Straight: Local Knowledge on Disaster Preparedness in the Eastern Terai of Nepal', originally published in English by the International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD) in Kathmandu, Nepal in 2007 with ISBN 978 92 9115 027 4.

प्रतिलिपि अधिकार © २००७

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD)
सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रकाशक

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र
पोस्ट बक्स ३२२६, काठमाडौं, नेपाल

ISBN 978 92 9115 050 2

तस्वीरहरू: सबै तस्वीरहरू जुली डिकेन्स
आवरण पृष्ठ : कटरैट गाविस, धनुषा जिल्ला
पृष्ठ २: फूलपरासी गाविस, सर्लाही जिल्ला
पृष्ठ १२: स्थानीय गीत सङ्कलन गरिदै, पिपरिया गाविस, सर्लाही जिल्ला - श्रीलाल पोखरेल
पृष्ठ २० : तटबन्ध, श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला
पृष्ठ ६४ : धनुषा जिल्लाको कटरैट गाविसको एउटा घरको सजाइएको भित्तो
अन्तिमपृष्ठ : धनुषा जिल्लाको देउरी गाविसमा मानिस नदी तर्दै

सम्पादकीय मण्डल

म्याट्स जी ऐरिक्सन (शृङ्खलाबद्ध संयोजक)
ग्रेटा एम राणा (सल्लाहकार सम्पादक)
बिट्रेस मुरे (वरिष्ठ सम्पादक)
धर्मरत्न महर्जन (प्राविधिक सहयोग)
साजसज्जा : सिद्धिगणेश प्रिन्टर्स, बागवजार, काठमाडौं

छपाइ तथा बाइन्डिङ्ग

हिलसाइड प्रेस प्रा.लि.
काठमाडौं

पुनःउत्पादन

यो प्रकाशनलाई कुनै पनि शिक्षामूलक अथवा गैर-मुनाफामूलक कामका लागि प्रतिलिपि अधिकार प्राप्त संस्थालाई स्रोतका रूपमा उद्धृत गर्दै कुनै विशेष अनुमति बिना नै प्रयोग गर्न सकिनेछ। यस प्रकाशनलाई स्रोतका रूपमा प्रयोग गरेर तयार गरिएका कुनै पनि प्रकाशनको एकप्रति प्राप्त भएमा ICIMOD कृतज्ञ हुनेछ। ICIMOD को लिखित पूर्वअनुमति बिना यो प्रकाशनलाई कुनै पनि व्यापारिक उद्देश्यका लागि प्रयोग गर्न पाइने छैन।

नोट:

यस कृतिमा समेटिएका विचार र विश्लेषणहरू लेखकका आफ्नै हुन्। तिनीहरूप्रति ICIMOD जवाफदेही हुने छैनन्। यसमा व्यक्त भएका कुनै पनि विचारहरू कुनै पनि मुलुक, भू-भाग, शहर अथवा यसको अधिकार क्षेत्र, सीमा, पर्खाल अथवा कुनै उत्पादन प्रमाणित गर्ने जस्ता कुराहरूसँग सम्बन्धित कानूनी पक्षमा ICIMOD जिम्मेवार हुने छैन।

विषयसूची

भूमिका	घ	आभार	ज
प्रस्तावना	च	केही महत्वपूर्ण शब्दावली	ञ

खण्ड १ : परिचय

के तपाईंलाई थाहा थियो ?	३
अध्याय १ : पृष्ठभूमि	५

खण्ड २ : तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषणसम्बन्धी प्रमुख चरणहरू

अध्याय २ : तथ्याङ्क सङ्कलन	१३
----------------------------	----

खण्ड ३ : केस स्टडी (वस्तुगत अध्ययन)

अध्याय ३ : बाढीको अवलोकन र अनुभव	२१
अध्याय ४ : बाढीको अनुमान	२९
अध्याय ५ : बाढीप्रती अभ्यस्त हुनु : प्राविधिक रणनीति	३३
अध्याय ६ : बाढीप्रती अभ्यस्त हुनु : गैर-संरचनागत रणनीति	४७
अध्याय ७ : बाढीसम्बन्धी सूचना आदान-प्रदान	५७

खण्ड ४ : निष्कर्ष

अध्याय ८ : छलफल	६५
संक्षेपमा मुख्य निष्कर्ष	६८
सन्दर्भ सामग्री	७३
अनुसूची	७५

भूमिका

हिमाली क्षेत्रका बासिन्दाले विभिन्नखाले प्राकृतिक विपत्ति व्यहोदै आएका छन् । यस क्षेत्रका पर्वतीय शृङ्खलाहरू तथा अस्थिर भू-बनोट भएका र भिराला छन् । यहाँको जलवायुको पूर्वानुमान गर्न कठिन पर्छ । त्यसले गर्दा यी क्षेत्र बाढी, पहिरो, आकस्मिक बाढी तथा भूकम्प जस्ता प्राकृतिक विपत्तिका दृष्टिले बढी जोखिममा छन् । यसले यस क्षेत्रका मानिसको बसोबास भएका स्थानमा प्रकोप निम्त्याउन पनि सक्छ । गरिव, महिला र बालबालिका जो जोखिमपूर्ण समूहमा पर्छन्, उनीहरूले प्रायः यस्ता विभिन्न कठिनाइ व्यहोरिरहेका हुन्छन् ।

सन् १९८३ मा स्थापना भएदेखि नै अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) ले आफ्ना कामहरूलाई प्राकृतिक विपत्तिहरूबाट उत्पन्न हुन सक्ने प्रकोपको जोखिमलाई कम गर्ने तरिकाको खोजी गर्ने काममा समर्पित गर्दै आएको छ । यसका साथै हिन्दूकुश क्षेत्रका मानिसमा पर्न सक्ने भौतिक जोखिमलाई कम गर्ने तर्फ पनि काम गर्दै आएको छ । यस किसिमका गतिविधिहरूमा: तालीम सञ्चालन, जोखिमको नक्शाङ्कन, भू-क्षय रोकथाम तथा नियन्त्रण, पर्वतीय क्षेत्रमा हुने जोखिमहरूको लेखाजोखा, जलाधार व्यवस्थापन, जोखिम मूल्याङ्कनलगायतका अन्य धेरै गतिविधि पर्दछन् । ICIMOD ले पर्वतीय क्षेत्रका ठूला नदीबाट प्राप्त हुने संसाधन, जोखिम वा चुनौती दुवैको सुधारात्मक व्यवस्थापन, यी क्षेत्रका देशहरूमा त्यहाँका मुख्य जलाधार क्षेत्रका नदी किनारमा आउने आकस्मिक बाढी नियन्त्रणका लागि महत्वपूर्ण मानिएका जलवायुविज्ञानसम्बन्धी

तथ्याङ्क तथा सूचनाहरूको आदान-प्रदानसम्बन्धी क्षेत्रीय तथा सीमापार छलफल जस्ता कुरालाई बढावा दिदै आएको छ ।

यो प्रकाशन ICIMOD द्वारा सन् २००६ र २००७ मा १५ महिनासम्म सञ्चालन गरिएको 'जोखिममा रहेका हिमाली क्षेत्रमा प्रकोपसम्बन्धी तयारीका लागि ज्ञानको आदान-प्रदान' परियोजना अन्तर्गतको शृङ्खलाबद्ध प्रकाशनहरूमध्येको एउटा हो । उक्त परियोजनालाई युरोपेली आयोगको मानवीय सहायता विभाग (DG ECHO) को दक्षिण एसियाको प्रकोपसम्बन्धी तयारी 'ECHO' कार्यक्रम र ICIMOD ले सहयोग उपलब्ध गराएका थिए । यस परियोजनाका माध्यमबाट ICIMOD ले प्रकोपसम्बन्धी तयारी तथा व्यवस्थापनका क्षेत्रमा कार्यरत मुख्य व्यक्तिहरूबीचमा ज्ञानको आदान-प्रदान तथा क्षमता अभिवृद्धि जस्ता कुरालाई प्रोत्साहित गर्ने प्रयास गरेको छ । यी कार्यहरू तालीम कार्यक्रम, कार्यशाला, सूचना सङ्कलन तथा प्रवाह र वेभ साइट (www.disasterpreparedness.icimod.org) को स्थापना मार्फत् गरिदै आएको छ ।

यो प्रकाशन चारवटा मुख्य लक्षित मुलुकहरू (बंगलादेश, भारत, नेपाल र पाकिस्तान) मा प्रकोपसम्बन्धी तयारीका विषयमा भएका आधारभूत मूल्याङ्कन, प्रकोपसम्बन्धी तयारीका विषयमा स्थानीय ज्ञान र प्रकोपको जोखिम न्यूनीकरणका दृष्टिले लैङ्गिक जोखिममा पर्नसक्ने पक्षहरू जस्ता कुरामा यस परियोजनाले गरेका प्रयासहरूको

प्रतिफलका रूपमा पनि आएको छ। यो प्रकाशन, तालीम र कार्यशालाहरू प्रकोपजन्य जोखिमको न्यूनीकरण सम्बन्धमा भएका आधारभूत मूल्याङ्कन र प्रकोपको जोखिमसम्बन्धी शिक्षाको क्षेत्रमा भएका अनुसन्धान, तालीम, शिक्षा र क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी सूचनाको आदान-प्रदान जस्ता कुरालाई क्षेत्रीय संस्थाहरूले प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ भन्ने कुराको सिफारिस गर्ने 'Hyogo Framework for Action 2005-2015' मा आधारित भएर सञ्चालन भएको थियो। पर्वतीय क्षेत्रलाई प्रकोपको जोखिमका दृष्टिले स्वीकार्य स्तरमा ल्याउन शुरु भएको दीर्घकालीन अभियान भर्खर शुरु भएको छ। यस क्षेत्रका देशहरू प्रकोपहरूको संख्या र त्यसको गाम्भीर्य, त्यसबाट हुने हताहत र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पर्ने प्रभावका दृष्टिले विश्वमा अति नै प्रकोपजन्य

क्षेत्रका रूपमा पर्दछन्। यस अवस्थालाई दृढ प्रतिबद्धता, कडा मिहिनेत र संयुक्त प्रयासका माध्यमबाट मात्र सुधार गर्न सकिन्छ। हाम्रा संयुक्त प्रयासहरूले पर्वतीय क्षेत्रका प्रकोपजन्य जोखिमहरूमा कमी ल्याउने कुरामा सुधार गर्न सहयोग पुऱ्याउने कुरामा ICIMOD आशावादी छ साथै सहयोगका लागि प्रतिबद्ध छ।

डा. एन्ड्रयस सिल्ड
महानिर्देशक
ICIMOD

प्रस्तावना

मोडहरू

“सर्प र नदी सीधा दौडिंदैनन्”
स्थानीयस्तरमा प्रचलित यो भनाइ सर्लाही जिल्लाको
बेल्ही गाउँस्थित लखान्देही नदीसँग सम्बन्धित छ ।

यो धानवाली भित्र्याउने मौसम हो । घर अगाडि र नदी किनारमा परालका थुप्रो चुलिंदै छन् । समतल क्षितिजमा सूर्य ढल्कंदै छ । त्यहाँका साँघुरा बस्ती र त्यस वरपरको धान, गहुँ, उखु, दलहन र तरकारीका खेतहरूले घेरिएका बस्तीको बीचमा सूर्य झलमल्ल रातो डल्लोको रूपमा देखिएको छ । बाहिरबाट जानेहरूका लागि सबै शान्तिपूर्ण लाग्छ । माटो, पराल, बाँस र काठको प्रयोग गरी तयार गरिएका बस्ती, त्यहाँका घर तथा वरिपरिको वातावरण आपसमा बलियोसँग गाँसिएर रहेका जस्ता देखिन्छन् । मानौं गाउँका हरेक खण्डहरू विभिन्नखाले जात र सामाजिक परम्परा मुख्य गरी हिन्दू प्रणालीमा आधारित सभ्रगताको एउटा सूक्ष्मरूप हो तर त्यहाँका घरहरूमा विद्यमान सामाजिक (आर्थिक) असमानतालाई पछि मात्र देख्न सकिन्छ । धेरै महिलाहरूले तराईवासी हिन्दूहरूले मनाउने प्रमुख पर्व दीपावली अर्थात् तिहार पर्वका बेला प्राकृतिक टेराकोटा चित्रहरू कोरेर आफ्ना माटोका घरहरू सजाएको देखिन्छ । बाहिरतर्फका भित्ताहरू रातो र सेतो प्राकृतिक रङ्गको प्रयोग गरेर बनाइएका मान्छेहरूका हात, जनावर तथा बालीनाली र हातीहरूका चित्रहरूले ढाकिएका छन् । यी सजावटहरूले अन्य परम्परागत कलाले जस्तै मानिस, खेतीपाती र उसको धर्मको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । परम्परागत खेती नै यहाँको जीवन निर्वाह गर्ने प्रमुख स्रोत हो । धेरै ठाउँहरूमा त्यहाँका पुरुष र महिलाहरूले हातले नै धान चुट्ने काम गर्दै थिए । कतै गोरु

वा सामान्य खालका मेसिन प्रयोग गरेर धान चुट्ने काम गरीरहेका देखिन्छन् । सडकमा पुरुषहरू जताजतै गोरुको प्रयोग गरेर पराल वा धान ओसार्ने तथा खेत जोत्ने काममा व्यस्त देखिन्छन् । अब चाँडै नै त्यहाँ गहुँ रोपिनेछ । केही गाउँलेसँग मात्र ट्याक्टर छ, त्यसकारण मानवीय परिश्रमका लागि सहयोग पुऱ्याउन गोरुहरू निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । भैंसी, गाई, र बाखाहरू आदि जताततै छन् र तिनीहरू हरेक परिवारका लागि खाद्यान्न, नगद, मलखाद र इन्धनको अर्को स्रोतका रूपमा रहेका छन् । सडक छेउका घरहरूमा महिलाहरू गाईको गोबर पराल र पानी मिसाएर इन्धनका रूपमा प्रयोग गर्ने गुडूठा बनाइरहेका देखिन्छन् त्यसपछि तिनलाई सुकाउन घाम पट्टि फर्काएर राखिएको छ । सडक छेउ र नदी किनारमा चराउन लिएका भैंसीमाथि चढेर बालबालिका आराम गरिरहेका छन् ।

यहाँका बस्तीहरू नदीबाट अलिकति पनि टाढा छैनन् । अथवा हामीले के पनि भन्न सक्छौं भने यहाँका नदीहरूले के ती बस्तीहरूलाई कहिले टाढा हुन नदिइरहेका त होइनन् ? यस्ता नदीमा रौतहट जिल्लामा बागमती र बकैया छन् । त्यस्तै सर्लाही जिल्लामा लखान्देही, महोत्तरीमा रातु र धनुषा जिल्लामा जलाद र जमुनी नदी रहेका छन् । सबै नदी पर्वतीय क्षेत्रबाट बग्दै उत्तरी भारतको विशाल गंगानदीको उत्तरी समथर भू-भागको किनारसम्म पुग्दछन् । गाउँसम्म पुग्नका लागि प्रायः फराकिला केही पुराना र केही नयाँ नदीका भँगालाहरू तर्दै बलौटे सडक र ठूला प्राकृतिक पोखरी छेउबाट जानु पर्छ । बस्ती वरिपरि रहेका केही कृषियोग्य खेतहरू पछिल्लोपटक आएको बाढीले बालुवा थुपारेका कारण सेताम्मे देखिन्थे । नदीले यस वर्ष फेरि अर्को बाटो फेरेको थियो । एक महिलाले विगतको बाढीको कथालाई सम्झिइन् “एक पटक बाढी आइसकेपछि म गाईवस्तुका लागि घाँस काटिरहेको

थिएँ, त्यस बेला मैले एउटा सर्पलाई काट्न पुगे छु ।” त्यस्तै गरी अर्को ठाउँमा तीन वर्षअघि बाढीको समयमा सर्पको टोकाइबाट एकजना बालिकाको मृत्यु भएको थियो । त्यसबेला कतै पनि सुख्खा ठाउँ बाँकी थिएन त्यस कारण हामीले उनलाई

घर भित्रै दाहसंस्कार गर्नुपर्थ्यो जुन हाम्रो परम्परा विपरीतको काम थियो ।” यहाँ नदी र सर्पको नागबेली बहाव आपसमा जेलिन्छन् र मानिस आफूहरूलाई तिनको बीचमा परेको पाउँछन् ।

जुली डेकेन्स

आभार

यो अध्ययन युरोपेली आयोगद्वारा उसको मानवीय सहायता विभाग (DIPECHO) को सहयोगमा सञ्चालित “जोखिममा रहेका हिमाली क्षेत्रमा प्रकोपसम्बन्धी ज्ञानको आदान-प्रदान” नामक १५ महिने परियोजना (अप्रिल २००६-जुन २००७) को एउटा खण्ड हो ।

यस परियोजनाको विभिन्न चरणमा यसलाई मार्गदर्शन गर्ने परियोजना प्रमुख म्याट्स ऐरिक्सन, नेटवर्क अफिसर विजय खड्गी, ICIMOD को स्टेरिड कर्मिका सदस्य माधव कार्की, सु जियान्छु, माइकल कोलमेयर, जिवेग्न्यू मिकोलाजुक र विट्रेस मुर्रे तथा नयाँ दिल्लीमा ECHO का कार्यक्रम अधिकृतहरू इन्दिरा कुलेनोभिक र ज्योति शर्मा साथै ब्रसेल्समा विट्रेस मिगी सबैमा आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

द्रुत मूल्याङ्कन समूह (Rapid Assessment Team) : भ्रमणमा संलग्न समूहका सदस्यहरूमा समुदायमा आधारित स्रोत व्यवस्थापनसम्बन्धी अनुभव भएकी समाजशास्त्री जुलि डेकेन्स (ICIMOD) तथा स्थानीय दोभासे प्रदीप सिंह रहेका थिए ।

स्थानीय साभेदारहरू: यो अध्ययन धेरै मानिसको सहायता तथा सहयोगले सफल भएको छ जसमा : बेल्ही, देउरी, कटारैट, मलङ्गवा, पिपरिया, फूलपरासी, श्रीपुर,

सिंग्याही तथा सुन्दरपुर गाविसका बासिन्दा पर्दछन् । साथै Action Aid Nepal समूहको सहयोग विशेषगरी मनोजकुमार साह (प्रकोप व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, लक्ष्मीपुर सुक्चैन गाविस), एक्सन एडका माध्यमबाट PRERANA नामक संस्थाका कार्यान्वयन सहयोगी भारती भ्वा (लक्ष्मीपुर गाविसका सामाजिक परिचालक) तथा अरुणकुमार यादव (फूलपरासी गाविसका सामाजिक परिचालक) र CARE-Nepal को सहयोगमा यसको DIPECHO-SAMADHAN नामक परियोजनाका माध्यमबाट मुख्यतया DIPECHO-SAMADHAN का स्थानीय कार्यान्वयन सहयोगी क्रिस्टिना च्याड (DIPECHO Manager) तथा रीता ढकाल (परियोजना म्यानेजर) छन् । भ्रमणमा सहयोग गर्ने गाविसका परियोजना कार्यकर्ताहरूमा: दिनेश बराल (सर्लाही जिल्लाका जिल्ला संयोजक), सरोज घिमिरे (धनुषा जिल्लाका जिल्ला संयोजक), वीरबहादुर सिंह (सिंग्याही गाविस, महोत्तरी जिल्लाका स्थानीय स्रोत व्यक्ति), श्रीलाल पोखरेल (सर्लाही जिल्लाका भ्रमण अधिकृत) तथा धनीलाल यादव (धनुषा जिल्लाको अन्दुपट्टि कटारैट गाविसका स्थानीय स्रोत व्यक्ति) छन् ।

समीक्षकहरू : यसका लेखकका हैसियलले म क्रिस्टिना च्याड (DIPECHO Manager, CARE-Nepal), पिटर क्राफोर्ड (DIPECHO Project Manager, Practical Action), जिम गार्डनर (प्रोफेसर इमिरेटस, प्राकृतिक स्रोतहरूको संस्था, मनिटोवा विश्वविद्यालय)

मेघरन्जनी राई (मध्य तथा पूर्वी नेपालमा प्रकोपको खतरालाई घटाउन तयारी गरिएको DIPECHO को समुदायलाई सहयोग गर्न ACT/DCA परियोजनाका संयोजक), म्याट्स इरिक्सन (सिनियर वाटर स्पेसलिस्ट, ICIMOD), विजय खड्गी (प्रोजेक्ट नेटवर्क अफिसर, ICIMOD), माइकल कोलमेयर (कार्यक्रम व्यवस्थापक तथा वरिष्ठ समाज शास्त्री, ICIMOD) फाङ जिङ (ECHO स्वास्थ्य विशेषज्ञ, ICIMOD) र नरपट एस. जोढा (वरिष्ठ सह-वैज्ञानिक, ICIMOD) लाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

सम्पादक तथा उत्पादन समूह : यो प्रकाशनलाई अन्तिम रूप दिन यसको सम्पादन तथा साजसज्जामा सहयोग पुऱ्याउने ग्रेटा राणा, विट्रेस मुर्रे, धर्मरत्न महर्जन र आशाकाजी थकूलाई उहाँहरूको समपर्णप्रति म आभार प्रकट गर्दछु ।

केही महत्पूर्ण शब्दावली

क्षमता - समुदाय, समाज अथवा संगठन भित्र विद्यमान सम्पूर्ण बल र स्रोत साधनको एउटा एकीकृतरूप जसले प्रकोपको जोखिमको स्तर अथवा प्रभावलाई कम गर्न सक्छ ।

प्रकोप - कुनै एउटा समुदाय वा समाज सञ्चालनमा उत्पन्न हुने गम्भीर अवरोध जसका कारण व्यापक मात्रामा मानवीय, भौतिक, आर्थिक अथवा वातावरणीय नोक्सान भई प्रभावित समुदाय आफूमा भएको स्रोत साधनको प्रयोग गरी त्यसको सामना गर्न नसक्ने अवस्था ।

प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण (जोखिम न्यूनीकरण) - पूरै समाज भर प्रकोपको खराब असर र जोखिमलाई कम गर्ने र त्यसको नकारात्मक असर वा क्षतिबाट मुक्त गर्ने अथवा न्यूनीकरण र तयारी गर्ने उद्देश्यका साथ दीर्घो विकाससम्बन्धी फराकिलो सोचमा आधारित अवधारणागत रूपमा तयार गरिएको संरचनाहरू ।

खतरा - कुनै पनि नोक्सान पुऱ्याउनेखालको भौतिक गतिविधि, घटना अथवा मानवीय गतिविधि जसका कारणबाट मानिसको मृत्यु वा घाइते हुने सम्पत्ति नोक्सान हुने सामाजिक तथा आर्थिक क्षति अथवा पर्यावरणीय विनास हुनसक्छ ।

न्यूनीकरण - प्राकृतिक नोक्सानी, पर्यावरणीय विनाश र प्राविधिक नोक्सानीको नकारात्मक असरलाई निश्चित सीमामा राख्न अपनाइने संरचनागत र संरचनाविहीन उपाय ।

तयारी - कुनै पनि कुराको नकारात्मक प्रभाव वा नोक्सानी प्रभावकारी रूपमा सामना गर्न अपनाइने गतिविधि तथा उपाय जसअन्तर्गत पूर्व चेतावनी दिने प्रणालीको स्थापना र खतरामा रहेका क्षेत्रबाट अस्थायी रूपमा मानिस वा उनीहरूको सम्पत्तिको उद्धार गर्नु जस्ता कुरा पर्दछन् ।

सहन गर्ने क्षमता (Resilience) - कुनै पनि क्षति वा नोक्सानीमा पर्न सक्ने कुनै एउटा प्रणाली, समुदाय अथवा समाजले आफूलाई परिवर्तन गरी वा सहन गर्ने क्षमताको अभिवृद्धि गरी आफूलाई सञ्चालन योग्य तहमा कायम राख्ने वा कुनै निश्चित तहसम्म त्यसलाई सहन गर्ने क्षमता । यस किसिमको क्षमता निर्धारण कुनै सामाजिक प्रणालीले विगतका प्रकोपका बेलामा जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी उपायहरूमा सुधार गरी आफूलाई भविष्यमा कसरी राम्रोसँग सुरक्षित राख्ने भन्ने विषयमा आफ्नो क्षमतालाई कसरी विकसित वा वृद्धि गरेको छ भन्ने मात्राका आधारमा गरिन्छ ।

जोखिम - मानवीय तथा प्राकृतिक कारणबाट उत्पन्न क्षतिबीचको अन्तरसम्बन्धका कारण हुन सक्ने हानिकारक असर अथवा अनुमानित क्षति (मृत्यु, घाइते, सम्पत्ति, बासस्थान, अर्थिक गतिविधिमाथिको अवरोध अथवा पर्यावरणीय नोक्सान) आदि । परम्परागत रूपमा जोखिमलाई जोखिम = नोक्सानी वा क्षति x खतरापूर्ण अवस्थाको सूत्रमा अभिव्यक्त गर्ने गरिन्थ्यो । कतै जोखिमलाई भौतिक पक्षको नोक्सानीको सम्भावनातर्फ इङ्कित गरेको पाइन्छ । प्रकोप भनेको नै जोखिमको विकसित स्वरूप हो । प्रकोप, क्षति वा नोक्सानी, खतरापूर्ण स्थिति र जोखिमको सम्भावित नकारात्मक प्रभावलाई कम गर्ने अपर्याप्त क्षमता वा उपाय जस्ता कुराको एकीकृत परिणामस्वरूप नै जोखिम उत्पन्न हुने गर्छ ।

जोखिम मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण - सम्भावित खतरा र विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण गरी जोखिमको प्रकृति र मात्रा जसले मानिस, सम्पत्ति, बासस्थान, र उनीहरू निर्भर रहेको वातावरणलाई नोक्सानी पुऱ्याउन सक्छ त्यसको निर्धारण गर्ने एक प्रकारको तरिका ।

संकटाभिमुख (Vulnerability) - भौतिक, सामाजिक, आर्थिक र पर्यावरणीय तत्वहरूले निर्धारण गर्ने अवस्थाहरू जसले कुनै समुदायलाई क्षति वा नोक्सानीको प्रभाव पर्नसक्ने सम्भावनालाई बढावा दिन्छ ।

UN/ISDR (२००४) बाट अनुमोदित

नोट : ठाउँको नाम बताउने क्रममा प्रयोग भएको गाविस शब्द गाउँ विकास समितिको छोटकारी रूप हो, जुन नेपालको स्थानीय स्तरको प्रशासनिक एकाइ हो । सामान्यतया एउटा गाविसमा धेरै गाउँ पर्दछन् ।